

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Спадчына

МАСТАЦТВА АФАРМЛЕННЯ КНІГІ МЕТАЛІЧНЫМІ АЗДОБАМІ НА БЕЛАРУСІ Ё XIV – XVIII СТСТ.

Артыкул мае на мэце паказаць аблічча кніжнай культуры Беларусі ў XIV – XVIII стст. праз найпрыгажэйшыя помнікі, па-мастацку вырашаныя металічнымі аздобамі. Афармленне богаслужбовых кніг было шырока распаўсюджаным відам дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Кожны экзэмпляр старажытнай кнігі непаўторны, мае прыкметы ўласнай гісторыі. Пры падборы помнікаў мы арыентаваліся на стан захаванасці і мастацкія асаблівасці экзэмпляраў.

Ключавыя словы: ювелірнае мастацтва, мастацкі метал, мастацкае рамяство, абклады кніг, пераплёт Евангелля, дэкор.

Making liturgical books was common type of arts and crafts. This article aims to show the face of Book Culture in Belarus in XIV – XVIII centuries using magnificent monuments which are solved by metal details. Each instance of the ancient book is unique and it has the signs of its history. In the selection of sites we focused on the state of conservation and artistic features of copies. The study of ancient books in Belarus in terms of the jeweler's art continues and requires special attention.

Мастацтва XIV – XVIII стст. развівалася ў абставінах складанага сацыяльна-палітычнага і рэлігійнага жыцця, што зрабіла яго непадобным да мастацтва як усходніх, так і заходніх суседзяў. На развіццё дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва Беларусі ўздзейнічалі тыя ж фактары, што і на іншыя галіны тагачаснага культурнага жыцця краіны. Запатрабаванымі рабіліся сферы дзейнасці насельніцтва, якія павінны былі забяспечыць асноўныя паўсядзённыя патрэбы: выраб рэчаў хатняга ўжытку і прылад працы, будаўніцтва, сталярства, гарбарства, ткацтва, ганчарства, металаапрацоўка.

Новыя кірункі мастацкага жыцця ўплывалі на развіццё ювелірнай справы. Паколькі асобнымі заказчыкамі выступалі прадстаўнікі царквы, вялікую долю складалі вырабы для культывых мэт: разнастайныя літургічныя прадметы, посуд, абклады абразоў і кніг. Пры гэтым на працэс фарміравання самабытнай нацыянальнай традыцыі ў ювелірным мастацтве канца XIV – пачатку XVI ст. рабілі ўплыў візантыйская і старажытнаруская мастацкія школы, спосаб мыслення і пачуццяў, уласцівых Сярэднявеччу.

Паступова выяўляліся асобныя адзнакі, характэрныя для наступнай эпохі. Уплыў Адраджэння, ідэй гуманізму, пазней Рэфармацыі, з'яўленне і хуткае распаўсюджанне кнігадрукавання змянялі культурную сітуацыю. Тэхналагічныя і мастацкія дасягненні заходнееўрапейскіх рамеснікаў творча засвойваліся і перапрацоўваліся беларускімі майстрамі, што ўзбагачала арсенал сродкаў мастацкай выразнасці.

Прыкметны рост колькасці рамеснікаў у краіне выклікаў патрэбу ў спецыялізаваных

прафесійных аб'яднаннях. Археалагічныя знаходкі і гістарычныя звесткі дазволілі многім даследчыкам прыйсці да высновы, што ў той час дзейнічалі пэўныя карпаратыўныя аб'яднанні (цэхі) майстроў (ліцейшчыкаў і кавалёў) залатых, сярэбраных, бронзавых і медных спраў у Навагрудку, Полацку, Віцебску, Гродне і іншых гарадах [5; 9]. Гэтыя цэхі ўтрымаліся ў Беларусі і Вільні да канца XVIII ст. [8, с. 6]. Так, развіццё кнігавытворчасці паспрыяла аб'яднанню віленскіх пераплётчыкаў у цэх.

Прафесія пераплётчыка была дастаткова рэдкая і запатрабаваная, а першыя згадкі пра майстроў пераплётных спраў належаць да XVI ст. Даследчыкі называюць не менш за 127 майстроў, якія працавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім ад XVI да XVIII ст. [5, с. 237].

Афармленне богаслужбовых кніг было шырока распаўсюджаным відам дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Асноўныя мастацкія кампаненты старажытнай кнігі – металічныя аздобы. Выконваліся яны з розных матэрыялаў разнастайнымі спосабамі. Структура ўбрання кнігі складалася ўжо ў раннехрысціянскі перыяд. Вокладкі выраблялі з драўляных ці металічных дошак і пакрывалі ціснёнай арнаментаванай скурай, тканінай. На візантыйскіх і старажытнарускіх помніках на знешнім баку верхняй вокладкі Евангелля размяшчаліся выявы Укрыжавання, Спаса Уседзяржыцеля, крыжа. Тут жа нярэдка знаходзіліся драбніцы з выявамі евангелістаў альбо іх сімвалаў, херувімаў, святых [14]. Сабраны з асобных элементаў альбо цэльнаметалічны абклад кнігі мацаваўся на верхняй вокладцы і складаўся з навугольнікаў

няправільнай рамбічнай формы па краях, а для дасягнення мастацкага эфекту ў цэнтры часта рабілі сярэднік. Ніжняя вокладка мела сярэбраныя або медныя пуклі (“жукі”, “гузы”). Верхняю і ніжняю дошкі богаслужбовых кніг злучалі дзве зашпількі.

Створаныя ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIII – XIV стст. кнігі аўтэнтчных пераплётаў і абкладаў не захавалі [5, с. 236]. Па зашпільках з археалагічных раскопак можна меркаваць, што па канструкцыі і знешнім выглядзе яны знаходзіліся ў плыні ўсходнеўрапейскай традыцыі, якая бярэ пачатак у эпоху Старажытнай Русі. Кніжныя зашпількі вырабляліся часцей за ўсё з серабра і бронзы.

Заслугоўваюць увагі старажытнасці ранняга Сярэднявечча, знойдзеныя ў Навагрудку і Ваўкавыску [1, с. 397]. Навагрудскія вырабы (5 экз.) трохпачэльныя, характэрныя для рускай традыцыі. Выўкавыскія (2 экз.) зашпількі складаюцца з дзвюх рухома злучаных частак. Адна частка мацавалася да пераплёту, другая, з адной ці дзвюма адтулінамі на канцы, надзявалася на шпянёк ці шпянькі, што знаходзіліся на другім баку пераплёту, і такім чынам фіксавалася закрытае становішча кнігі. Адна з ваўкавыскіх зашпільек адрозніваецца наяўнасцю дэкору насечкамі, на другой захаваліся сляды пазалоты.

Драбніцы на верхняй і ніжняй дошках, на якіх былі свяшчэнныя выявы, як і пуклі і зашпількі, з’яўляліся не толькі ўпрыгажэннем: яны ахоўвалі кнігу ад механічных пашкоджанняў.

У XV ст. распаўсюдзіўся гатычны тып пераплёту. Канструкцыйна ён уяўляў сабой абцягнутыя скурай дашчаныя вокладкі, абрэзаныя на адным узроўні з блокам кнігі. Металічныя зашпількі выконваліся ў выглядзе колцаў на скураных раменьчыках, якія накідваліся на медныя цвікі, убітыя ў абрэз верхняй вокладкі. У канцы XV ст. у канструкцыі пераплёту богаслужбовых кніг з’яўляюцца прыкметы, што стануць вызначальнымі ў XVI ст. Вокладкі выступалі на 2 – 3 мм за блок, край іх пачалі зразаць на вугал. Змянілася канструкцыя зашпільек, іх сталі вырабляць у выглядзе пары металічных зашчапак. Адна мацавалася на правым баку верхняй дошкі пераплёту ў выглядзе накладкі, другая – да раменьчыка і ніжняй дошкі [5].

Высокамастацкага эфекту дасягнулі рамеснікі, якія замест металічных навугольнікаў і сярэдніка рабілі падобнае цісненне на скуры пераплёту: на вонкавым баку верхняй вокладкі – золатам, на ніжняй – серабром. Штampы, якія былі неабходны для такой работы, выраблялі прафесійныя залатары, сярод іх – галоўны

мюнцмайстар віленскага манетнага двара Ганс Трыльнер [5, с. 237].

Сярод богаслужбовых рукапісных кніг найбольш пашыранымі былі Евангеллі і Апосталы. На Беларусі вядомы некалькі дзясяткаў артэ-фактаў, якія датуюцца XIV – XVIII стст. З шанаваннем ставіліся не толькі да тэксту кнігі, але і да абкладу, верхняй вокладка якога са старажытных часоў з’яўлялася свяшчэннай выявай – абразом. Аднак ёсць розніца паміж тэкстам свяшчэннай кнігі і абкладам. Па царкоўных правілах, абклад са свяшчэннымі выявамі абавязкова асвячаецца, як і абраз, у адрозненне ад самой рукапіснай альбо друкаванай кнігі Евангелля, якое адразу “как слово Божие, – свято” [12, с. 828].

Часцей за ўсё майстры працавалі над аздобай пераплёту Евангелля.

Напрастольнае Евангелле з’яўлялася адным з самых значных і шанаваных свяшчэнных узораў у складанай іерархіі твораў каштоўнага набажэнскага начыння. Евангелле, якое зберагалася ў алтары, па словах Сімяона Салунскага, прыпадабнялася Ісусу Хрысту: “Евангелие, образующее собой Иисуса Христа, лежит посреди престола, и это для того, чтобы на него все взирали, особенно когда оно проповедуется” [13, с. 10]. Таму з раннехрысціянскага перыяду яго ўпрыгожванню надавалася велізарнае значэнне.

Сярод вядомых помнікаў, колькасць якіх у часы Вялікага Княства Літоўскага значна павялічылася, трэба ўзгадаць такія Евангеллі, як Друцкае, Лаўрышаўскае, Мсціжскае, Жыровіцкае, або Евангелле Льва Сапегі, Шарашоўскае, Ваўкавыскае, Слуцкае. Гэтыя рукапісныя кніжныя помнікі Беларусі захоўваюцца на тэрыторыі Расіі, Літвы і Польшчы.

Для асабліва каштоўных пераплётаў Евангелля рабілі абклад, які складаўся з суцэльных альбо фрагментарных металічных частак. Для абкладаў выкарыстоўваліся каштоўныя камяні і металы, што стала прычынай іх знішчэння падчас войнаў.

Каштоўным узорам ювелірнага мастацтва з’яўляецца абклад Лаўрышаўскага Евангелля з манастыра на Нёмане каля Навагрудка (Бібліятэка Музея Чартарыйскіх у Кракаве, Польшча). Характар аздобы, як і выкарыстаныя тэхнікі, асабліва сці іканаграфічнай трактоўкі выяў дазваляюць аднесці яго да XIV – пачатку XV ст. [4, с. 264]. У стылістыцы абклада назіраюцца аске-тызм і суровасць светаўспрымання, рэалістычнасць выявы, звязаныя з традыцыямі візантыйскай культуры і прафесіяналізмам мясцовых рамеснікаў. Пераплёты Евангелля абцягнуты чырвоным аксамітам, па ім сярэбраныя, часткова пазалочаныя пласціны, што ўзмацняе агуль-

ны ўрачысты лад каштоўнага абклада. Ніжні бок пераплёту амаль паўтарае верхні, выключэннем з'яўляецца толькі сярэднік, дзе змешчана сцэна Укрыжавання. На вокладцы ў сярэдніку абклада Евангелля, як мяркуецца, – заснавальнік Лаўрышаўскага манастыра князь Лаўрыш-Войшалк, чый вобраз атаясамлівалі з адным з шанаваных хрысціянскіх святых-пакутнікаў – Дзмітрыем Салунскім.

Майстар акаймаваў пласціну прасечным арнаментам, зрабіў устаўкі з каштоўных камянёў чырвонага і зялёнага колераў. Князь паказаны на фоне выцягнутага па вертыкалі фасада з калонамі, паўцыркульнай аркай і франтонам з нішамі, што нагадвае тагачасныя замкавыя вежы, фасады храмаў абарончага тыпу. Дэталёнае і вытанчанае гравіраванне стварае вобраз мужа чалавека. Фігура князя каранастая, з пэўнымі анатамічнымі недакладнасцямі, што не так выдае руку мясцовага майстра, як сведчыць пра ўмоўную выяўленчую манеру таго часу. Цяжкая праразная рамка падкрэслівае суровую, з паведам готыкі, прастату адлюстравання [3, с. 119].

Варта ўгадаць творы дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, якія захоўваліся ў Дабравешчанскай царкве Супрасльскага манастыра: “Евангеліе перкгаменное старое, новокованное сребром с позолотой со всих сторон”, “Евангеліе напрестольное у великой церкви, новое с оковы серебряными, с позолотою” [2, с. 49 – 50]. Пра асаблівасці дэкару каштоўных аздоб кніг нічога не вядома, даследчыкам застаецца меркаваць пра афамленне пераплётаў, выкананых у мастацкіх традыцыях металаапрацоўкі таго часу.

Сярод твораў беларускіх майстроў значную цікавасць з мастацкага боку ўяўляе лаканічна вырашаны металічны з фініфцю абклад Евангелля 1508 г. з Дабравешчанскай царквы Віцебска [3, с. 120; 17]. Міндалепадобная рамка кнігі складаецца з чатырох вугольнікаў, на якіх адлюстраваны сімвалы евангелістаў – бык, леў, арол, анёл. Выцягнутыя фігуры адрозніваюцца прыгожымі ракурсамі, своеасаблівай дэфармацыяй формаў. Усё гэта надае ім пэўную тонкасць і зграбнасць. Кампазіцыя названага абклада выходзіць да наўгародскіх помнікаў XIII ст., што, як лічыцца, маюць ліможскае паходжанне [3, с. 120]. У той жа час паміж узорам 1508 г. з Дабравешчанскай царквы і ліможскімі назіраюцца адрозненні ў характары і кампазіцыі малюнкаў. На абклад з Віцебска прыкметна паўплывалі традыцыі народнага стылю, характэрнага для твораў мясцовых майстроў, перш за ўсё, імкненне да дэкаратыўнай узорыстасці.

Часта ў афармленні абкладаў помнікаў кніжнай культуры выкарыстоўвалася чаканка. Спалучэнне розных тэхнік дэкаравання вылучае

асобныя тагачасныя працы мясцовых рамеснікаў. Прыкладам можа быць абклад Евангелля з Віцебска (1598 г., Віцебскі краязнаўчы музей), аздоблены трыма відамі мастацкай апрацоўкі металу: гравіраваннем, чарненнем і эмалямі.

Унікальны кніжны помнік Беларусі XVI ст. – Слуцкае Евангелле (Чацвараевангелле), якое налічвае ўжо больш за чатыры стагоддзі. Пра гістарычны лёс Евангелля ў пэўнай ступені можна меркаваць па запісах, што з'явіліся на ім на працягу існавання. Рукапіс меў надпіс літымі сярэбранымі літарамі на сярэбраным абкладзе, які не захавалася, але быў занатаваны архімандрытам Мікалаем пры апісанні маёмасці слуцкага Трайчанскага мужчынскага манастыра ў 1864 г.: «Евангеліе... со следующею, литыми серебряными буквами, надписью: “Сіе святое Евангеліе рукою власною Юрій Юрьевичъ Олелько, княжа Слуцкое, во имя Пресвятыя Живоначальныя Троицы, Отца і Сына і Св. Духа, вечными часы, до С/луцкого М/онастыря/ благочестиваго архімандрыі Слуцкой, для вечнаго богомолія і спасенія души своея, во незабытную пам'яць прародителей своихъ К. С., родителей, самого себя Анно 1581 выписаль, року Р. Х. 1582 г. іюня 4 дня назадъ”» [16, с. 48]. Металічны абклад рукапіснай кнігі, а з ім і надпіс, па звестках, быў вывезены ў мінскі Свята-Духаў манастыр. Пра каштоўны абклад і надпіс на ім у 1896 г., калі быў праведзены наступны вопіс маёмасці слуцкага Трайчанскага мужчынскага манастыра, ужо не згадвалася.

Помнік уяўляе з сябе вялікую кнігу ў аксамітавай аправе з каляровымі застаўкамі і ініцыяламі. Не зразумела, ці з'яўляецца аксамітавае пакрыццё першапачатковай аправай Слуцкага Евангелля. Такія аздабленні былі характэрнымі для сакральных рукапісных твораў. У царкве слуцкага Трайчанскага манастыра захоўвалася адначасова са слуцкім помнікам іншае Евангелле XVI ст., якое таксама належала князям Алелькам і было ў пераплёце з чырвонага аксаміту. Захаваліся звесткі, што на помніку меўся сярэбраны абклад, а вечкі былі драўляныя [6, с. 29]. На Слуцкім Евангеллі на аксаміце даследчыкі не знайшлі слядоў яго ўмацавання, але рукапіс быў рэстаўраваны [16]. Сучасны пераплёт рукапісу Евангелля змяшаны.

Пры выкананні каштоўных абкладаў пераплётчыкі супрацоўнічалі з майстрамі залатых спраў. Абклады новавыдадзеных літургічных помнікаў і адноўленыя пераплёты на старых кнігах сведчаць пра гэта. Асаблівае месца сярод апошніх займае Галынкаўскае Евангелле (“Голыньское”) канца XVI ст. Помнік кніжнай культуры з аксамітавым пераплётам, сярэбранымі навугольнікамі і сярэбранай планкеткай са сцэ-

най Укрыжавання ў цэнтры верхняй дошкі. На яе ўнутраным баку маецца прыпіска: “Сия книга евангелія Христова оправлена коштом побожнаго человека іменем Григорія Конецкого до церкви голынское заложения светой великомученицы Парасковей нарицаемыя Пятки, на честь и хвалу Богу в Троици единому, ему слава и держава во веки аминь” [7, № 37]. Магчыма, што Евангелле належала Старой Галынцы (Зэльвенскі раён), дзе была старажытная царква, разбураная ў 1970-я гг. [15].

Залатары таксама рабілі штэмпелі, пры дапамозе якіх пераплётчыкі наносілі на скуру абклады арнаменты, малюнкi, надпісы.

На жаль, шматлікія абклады кніг, выкананыя беларускімі майстрамі-ювелірамі, не захаваліся. Пра іх мы можам меркаваць па канструкцыі і знешнім выглядзе зашпільек з археалагічных раскопак, а таксама накладак на Евангелле.

Так, у Магілёве знойдзена сярэбраная, пазалочаная звонку, літая накладка на Евангелле з выявай святога Іаана, якая датуецца XVII ст. [11, с. 46 – 47. Мал. 58: 10, 11]. Літая з вонкавай пазалотай накладка да Евангелля з выявай святога Лукі знойдзена пры раскопках Богаяўленскага сабора XVII – XIX стст. у Куцеінскім манастыры каля Оршы [10]. Унікальны твор мастацкай апрацоўкі металу падкрэслівае асаблівае месца ў кніжным мастацтве вобраза святога апостала і евангеліста Лукі.

Часам майстрам залатых спраў заказвалі толькі зашпількі, якія з’яўляліся самастойнымі творамі дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Прыкладам могуць служыць высокамастацкія фігурныя зашпількі кніг, пераплеценыя для бібліятэкі Канстанцыі Сапегі з Радзівілаў. Вырабы дэкараваны выявамі манарха з дзяржавай і скіпетрам (на кнізе “Lilia niebieska... Wystawiona przez pewnego Ouyca Zakonu S. W. Opactwa Supraslskiego”. Супрасль, 1721 г.), фігуры чалавека, які моліцца (на кнізе “Krótkie zebranie Różnego Nabożeństwa...” К. Любамірская. Варшава, 1724 г.), грыфонаў (на кнізе “Krótkie zebranie Różnego...” К. Любамірская, выдадзенай у 1730 г.) [5, с. 372].

Творы паказваюць высокі ўзровень рамяства кніжнай аправы на Беларусі, а іх даследаванне патрабуе асаблівай увагі з боку мастацтвазнаўцаў і спецыялістаў у галіне кніжнай справы і гісторыі кніжнай культуры краіны. Кожны экзэмпляр старажытнай кнігі непаўторны, мае на сабе прыкметы ўласнай гісторыі. Аўтар спадзяецца, што артыкул выканае ролю першапачатковай спробы сінтэзу вялікага і яшчэ недастаткова вивучанага матэрыялу, бо апошнім часам павялічваецца колькасць артэфактаў кніжнай культуры, звязаных з набыткамі ювелірнага мастацтва.

Спіс літаратуры

1. **Археалогія Беларусі** : у 4 т. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – Т. 3 : Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / Я. Г. Звяруга [і інш.]; рэдкал. : В. С. Вяргей [і інш.]. – 554 с.
2. **Археографічны зборнік дакументаў, адносяцца к гісторыі Северо-Западной Руси, издаваемы при управлении Виленского учебного округа** : [в 14 т.]. – Вильна : Печатня Губерн. правления, 1867 – 1904. – Т. 9 : [Документы 1505 – 1829 гг.]. – 1870. – X, 484 с.
3. **Беларусы** : у 12 т. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – Т. 8 : Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва / Я. М. Сахута. – 351 с.
4. **Гісторыя беларускага мастацтва** : у 6 т. / Акад. наук БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэдкал. С. В. Марцэлеў [і інш.]. – Т. 1 : Ад старажытных часоў да другой паловы XVI ст. / рэдкал. : С. В. Марцэлеў, Л. В. Дробаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 304 с.
5. **Гісторыя беларускай кнігі** : у 2 т. / падагул. рэд. М. В. Нікалаева; рэдкал. : Т. У. Бялова. – Мінск : БелЭн, 2009. – Т. 1 : Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаев; навук. рэд. : В. В. Антонаў, А. І. Мальдзіс. – 424 с.
6. **Глебов, И. А.** Город Слуцк : (исторический очерк) / И. А. Глебов. – Вильна, 1904.
7. **Добрянский, Ф. Н.** Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских / Ф. Н. Добрянский. – Вильна, 1882. – 533 с.
8. **Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі XII – XVIII стст.** : альбом / аўт.-склад. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск : Беларусь, 1984. – 232 с.
9. **Копыцкий, З. Ю.** О ремесленном производстве в городах Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий // История СССР. – 1959. – № 3. – С. 118 – 129.
10. **Ляўко, В. М.** Гісторыя Шклоўшчыны па археалагічных і пісьмовых крыніцах (да сярэдзіны XVIII ст.) / В. М. Ляўко // Беларускі гістарычны часопіс. – 1996. – № 2. – С. 92 – 106.
11. **Марзалюк, І. А.** Магілёў у XII – XVIII стст. Людзі і рэчы / І. А. Марзалюк; Гуманіт.-экан. недзярж. ін-т; навук. рэд. Я. Р. Рьер. – Мінск : Веды, 1998. – 258 с.
12. **Никольский, К.** Пособие к изучению устава богослужения православной церкви / К. Никольский. – СПб. : Синод. тип., 1907. – XVI, 878 с.
13. **Новая Скрижаль**, или Объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных Вениамина, архиепископа Нижегородского и Арзамасского : в 4 ч. – СПб. : Изд-во книгопродавца И. Л. Тузова, 1908. – 534 с.
14. **Подосинов, А. В.** Символы четырёх евангелистов. Их происхождение и значение / А. В. Подосинов. – М. : Яз. рус. культуры : Кошелев, 2000. – 174 с.
15. **Пяткевіч, А. М.** Маршруты кніжнага слова : з гісторыі кнігі, друку на Гродзеншчыне / А. М. Пяткевіч. – Warszawa : Fundacja IDEE, 2002. – 52 с.
16. **Станкевіч, Л. І.** Слуцкае Евангелле (XVI ст.) як помнік кніжнай культуры Беларусі / Л. І. Станкевіч // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навуковых артыкулаў : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад. Т. А. Дзем’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск, 2006. – Вып. 1, ч. 1. – С. 43 – 52.
17. **Струков, Д.** Альбом рисунков. 1864 – 1867 / под ред. О. Д. Баженовой. – Минск : БелЭн імя П. Броўкі, 2011. – 308 с.

Наталля НАРКЕВІЧ,

старшы выкладчык кафедры беларускай і сусветнай мастацкай культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, кандыдат мастацтвазнаўства.